

I. ДОХРИСТИЯНСЬКІ КУЛЬТИ

DOI 10.33294/2523-4234-2024-34-1-3-35

УДК 272–255.8(37) : 2–543.2+2.56[902(37–38)]

ORCID: 0000-0002-3895-9677

Андрій Михайлович Корчак

Культ Матері богів в Північному Причорномор'ї у свідченні писемних та археологічних пам'яток (III ст. до н. е. – IV ст. н. е.)

У статті зібрано та проаналізовано відомості про знахідки на території Північного Причорномор'я предметів, пов'язаних з малоазійським культом Матері богів періоду III ст. до н. е. – IV ст. н. е. Подано їх максимальний перелік та коротку характеристику. Висвітлено питання функціонального призначення такого типу сакральних пам'яток. Обґрунтовується думка, що способи поклоніння Кібелі могли мати як загальний, так і приватний характер. Сама ж богиня виступала покровителькою родючості, влади, міст, вважалася володаркою підземного царства.

Ключові слова: малоазійський культ Матері богів (Кібелі), Північне Причорномор'я, елліністичний і римський періоди – III ст. до н. е. – IV ст. н. е.

Andriy Mykhailovych Korchak

Cult of the Mother of Gods in the Northern Black Sea Coast as evidence of written and archaeological monuments (III century BCE – IV century CE)

Various artifacts of the period of III century BCE – IV century CE associated with the cult of the Mother of Gods and discovered on the territory of the Northern Black Sea region, as well as determining the ways of worshiping this deity and establishing the characteristic features of this belief are characterized.

The relevance of the proposed problem is obvious, because there are no works that would present a comprehensive review of the entire collection of sacred objects related to this belief and offer a reconstruction of the general picture of its features. Accordingly the presented article is an attempt to fill this gap in the topic of studying the problem of the spread of the cult of Cybele on the territory of Ukraine.

In the course of the implementation of the given problem various principles of scientific research were used: objectivity, systematicity, historicism, which determined the application of both general scientific (analytical, statistical, historical retrospective and perspective, synthesis and analysis) and

special (materials analysis, descriptive, semantic, comparative-typological etc.) methods of study. This made it possible to take a versatile and critical approach to solving the above-mentioned issues and ensured the reliability of the obtained results and conclusions.

The conclusions indicate that the Ionian version of the Asia Minor cult of the Mother of Gods was quite widespread in the Northern Black Sea region in Hellenistic and Roman times. An analysis of the sacred objects dedicated to the Mother of Gods clearly indicates both the private and the public nature of the practice of worshipping this goddess. Researched epigraphic, sculptural and numismatic monuments prove that Cybele acted as the patroness of fertility and power, was considered the protector of cities, and was also considered the mistress of the underground kingdom.

Keywords: Asia Minor cult of the Mother of Gods (of Cybele), Northern Black Sea region, Hellenistic and Roman periods – III century BCE – IV century CE

Вступ. Досліджуючи проблему поширення східних культів у межах традиційного греко-римського світу III ст. до н. е. – IV ст. н. е., не можна оминати території Північного Причорномор’я. Саме тут протягом останніх двохсот років виявлено низку археологічних артефактів релігійного призначення, багато з яких мають відношення до досить популярного у греко-римському світі малоазійського культу Матері богів (Кібели). Кількість пов’язаних з цією богинею сакральних пам’яток, які походять з Півдня України, налічує щонайменше сотню одиниць. Вони свідчать про те, що це вірування мало значний вплив на населення давньогрецьких колоній і відіграло вагомую роль у формуванні його світогляду. Звідси й виникає **актуальність** вивчення вказаної теми.

У VI – IV ст. до н. е. у грецьких колоніях Північного Причорномор’я починає поширюватися іонійський варіант малоазійського культу Матері богів. Його тогочасною характерною особливістю була відсутність поклоніння супутнику-паредру богині – Атгісу. Про значну роль, яку культ відіграв на цій території, свідчить простора географія його поширення: Ольвія, Ніконій, Керкінітида, Херсонес, Боспорське царство (Пантікапей, Мірмекій, Німфей, Кітей) та інші менші поселення. У IV ст. до н. е. це вірування проявилось в азійській частині Боспору, про що свідчать знахідки виявлені на території Фанагорії та Горгіпії. Однак, найбільша кількість сакральних пам’яток, яка засвідчує масове поширення культу в зазначеному регіоні, припадає на елліністичний і римський періоди (III ст. до н. е. – IV ст. н. е.).

Виходячи з вищесказаного, **метою** представленого дослідження стало проведення комплексного огляду максимально повної сукупності виявлених на території Північного Причорномор’я та пов’язаних з культом Матері богів артефактів з періоду III ст. до н. е. – IV ст. н. е., а також визначення способів поклоніння вказаному божеству і встановлення характерних особливостей цього вірування.

Досягнення поставленої мети передбачало вирішення наступних завдань:

– дослідити праці, у яких наявна інформація про знахідки на території Північного Причорномор’я предметів приналежних до культу Кібели з періоду III ст. до н. е. – IV ст. н. е.;

– встановити максимально повний перелік відповідних культових пам’яток і проаналізувати пов’язану з ними інформацію;

– з’ясувати час побутування цих артефактів на українських землях;

- розкрити їхнє функціональне призначення;
- визначити способи поклоніння Матері богів;
- проаналізувати характерні особливості вказаного вірування.

У ході реалізації поставленої проблеми було використано різноманітні принципи наукового дослідження: об'єктивності, системності, історизму, які визначили застосування як загальнонаукових (аналітичного, статистичного, історичної ретроспективи і перспективи, синтезу та аналізу), так і спеціальних (матеріалознавчого аналізу, описового, семантичного, порівняльно-типологічного та ін.) *методів* вивчення. Це дало змогу різнобічно та критично підійти до вирішення вищезазначених питань і забезпечило достовірність отриманих результатів та висновків.

Джерельною базою для написання цього дослідження стала сукупність епіграфічних, скульптурних і нумізматичних пам'яток, аналіз яких представлений нижче. Враховуючи те, що більша частина з них свого часу була вивезена в головні музейні установи Російської імперії чи СРСР, а також перебуває на збереженні в музеях тимчасово окупованого РФ Криму, вивчення цих предметів було проведене на основі опублікованих матеріалів. У першу чергу це збірки епіграфічних джерел “Корпус боспорських написів” (КБН, 1965) і сграфіто “Графіті античного Херсонеса” (ГАХ, 1978), каталоги скульптурних пам'яток М. Кобиліної (Кобылина, 1978) і М. Фермасерена (СССА, VI, 1989), а також каталоги монет Н. Фролової (Фролова, 1997; Фролова, 2004), В. Нечитайла (Нечитайло, 2000) та В. Анохіна (Анохин, 2011). За останні майже 35 років з моменту публікації каталогу М. Фермасерена, в науковий обіг було введено багато нового скульптурного матеріалу, який значно розширив джерельну базу досліджуваної теми (Рыжов, 1995; Лейпунська, Самойлова, 1997; Горнчаровский, 1998; Молев, Молева, 2003; Фидельский, Синика, 2005; Фидельский, 2012; Ильина, Муратова, 2008; Вахтина, 2010; Винокуров, 2010; Кузина, Молева, Матукина, 2010; Кузина, Масленников, 2014; Федосеев, 2010; Ханутина, 2011; Копылов, Коваленко, 2012; Копылов, 2015; Бехтер, 2013; Шевченко, 2016; Толстикова, Муратова, 2017).

Огляд літератури. За винятком каталогів М. Кобиліної (Кобылина, М. 1978) і М. Фермасерена (СССА, VI, 1989), інших узагальнюючих праць, які б комплексно висвітлювали проблему поширення культу Матері богів у Північному Причорномор'ї в окреслений час, практично немає. У праці М. Фермасерена подано найповніший перелік відповідних скульптурних пам'яток станом на поч. 1980-х рр. М. Русяєва проаналізувала основні типи іконографії Кібели у скульптурі античних міст Північного Причорномор'я (Русяєва, 2014).

Зосім іншою виглядає картина вивчення цього малоазійського вірування в окремих давньогрецьких полісах і прилеглих до них територіях. Пам'ятки пов'язанні з культом Матері богів з території північно-західної частини Північного Причорномор'я досліджували А. Русяєва (Русяєва, 1982), Тіри – Т. Самойлова (Самойлова, 1988), Нижнього Подністер'я – С. Фідельський (Фидельский, 2016), Ольвії – А. Русяєва, Т. Шевченко (особливості іконографії) (Русяєва, 1972; Русяєва, 1979; Русяєва, 1992; Шевченко, 2012; Шевченко, 2014а; Шевченко, 2014б; Шевченко, 2015), Херсонесу – А. Шевченко, В. Нессель, В. Зубар (Шевченко, 2005; Шевченко, 2016; Нессель, 2004; Зубарь, 2005), Боспорського царства – В. Шкорпіл, В. Горнчаровський, Л. Глушець,

Н. Молева, М. Муратова, Т. Ільїна, А. Биковська (Škorpił, 1913; Горончаровский, 1998; Горончаровский, 1999; Глушец, 2006; Молева, 2007; Муратова, Ильина, 2018; Быковская, 2020; Быковская, 2021). Окремо вивчалася сакральна скульптура Пантікапея (Толстиків, Муратова, 2017) і Горгіппії (Алексеева, 1986; Алексеева, 1997).

Важливою є публікація низки статуєток Кібели виявлених під час розкопок ряду археологічних об’єктів: Тіри (Клейман, 1980) Нижнього Подністер’я (Фидельський, Синика, 2005; Фидельський, 2012), Ольвії (Леви, 1959), Херсонеса (Романчук, Шевченко, 1984; Рыжов, 1995). У Боспорському царстві: городища Артезіан (Винокуров, 2007; Винокуров, 2010), поселення Полянка (Кузина, Масленников, 2014), Пормфія (Кастанян, 1958; Вахтина, 2010), Мірмекія (Гайдукевич, 1965), Пантікапея (Ільїна, Муратова, 2008), Кітея (Молев, Молева, 2003; Кузина, Молева, Матукіна, 2010), Ілурата (Ханутина, 2011), Єлизаветинське городище (Федосеев, 2010; Копылов, Коваленко 2012; Копылов, 2015).

У свій час вивчалися присвячені Матері богів епіграфічні написи та сграфіто (Марти, 1934; Соломоник, 1973; ГАХ, 1978). Починаючи з другої половини ХІХ ст. ідентифікацією зображень Кібели на монетах міст Північного Причорномор’я займалося ряд відомих нумізматів (Бурачков, 1884; Зограф, 1951; Анохин, 1989; Анохин, 2011; Фролова, 1997; Фролова, 2004; Нечитайло, 2000).

Виходячи з аналізу вищевказаних досліджень, можна констатувати факт, що праць, які б представляли комплексний огляд усієї сукупності різного роду сакральних предметів пов’язаних із поширенням у Північному Причорномор’ї культу Матері богів у ІІІ ст. до н. е. – ІV ст. н. е. і пропонували реконструкцію загальної картини особливостей цього вірування, немає. Відповідно, пропонується стаття є спробою заповнити цю прогалину у темі вивчення проблеми поширення культу Кібели на території України.

Наукова новизна статті полягає в тому, що у ній простежено, як в елліністичний та римський часи поклоніння Матері богів набуло масового характеру, про що свідчать виявлені археологами численні скульптурні зображення Кібели, які обраховують кількома сотнями. Аналіз посвячених Матері богів сакральних предметів чітко вказує, що це вірування могло мати як приватний, так і громадський характер. Натомість, в Ольвії Кібела могла відігравати велику роль в релігійному житті поліса. Крім цього, Мати богів за своєю природою була хтонічним божеством, відповідно уособлювала сили родючості та проявляла себе як володарка мертвих.

Виклад основного матеріалу

Писемні свідчення з цього періоду надзвичайно мізерні. У своєму словнику під назвою “Συναγωγή πασῶν λέξεων κατὰ στοιχεῖον” (“Збірник усіх слів в алфавітному порядку”) (V або VI ст. н. е.) Гесихій Александрійський зазначає наступне: “Κίμμερις θεά· ἡ μήτηρ τῶν θεῶν” (“Кімерійська богиня: мати богів”) (SC, III, 853).

До згадок про Кібелу на Боспорі В. Шкорпіл відносить уривок тексту з “Historiae adversum paganos” (“Історії проти язичників”) Павла Орозія (поч. V ст. н. е.): “Коли Мітрідат широко відзначав Священні Цереалії, на Боспорі стався дуже сильний землетрус, який призвів, як повідомляється, до страшного руйнування міст і сіл” (Paul. Oros. Hist. adv. pag. VI, 5, 1; Škorpił, 1913, s. 192).

У період еллінізму серед пам'яток, що представляють культ Матері богів з'являються епіграфічні написи. Вони походять з Боспорського царства. Найдавнішим за часом створення, але введеним у науковий обіг лише нещодавно, є фрагмент напису на мармуровій вотивній стелі із зображенням Кібели: “[...]ἰόδωρος Φιλίου Μητρὶ Μεγάλη {ι}” (“[...]Іодор, син Філія, (посвятив) Великій Матері”). Чоловік, який посвятив вотив, міг носити ім'я [Ἡλ]ἰόδωρος (Геліодор) або [Δ]ἰόδωρος (Діодор). За сукупністю палеографічних ознак напис можна віднести до другої половини – кінця IV ст. до н. е. Зараз пам'ятка зберігається у Херсонському краєзнавчому музеї (Бехтер, 2013, с. 15–19).

У кін. XVIII ст. в Керчі був виявлений прямокутний постамент статуї із написом на лицевій стороні: “Βασιλεύοντος Παρισάδου τοῦ Σπартόκου Λεώστρατος Π... / ὑπὲρ τοῦ ἀδελφ[οῦ]... τος [ἀνέ]θη[κε] τῆ[ι] Μ[η]τρί (?)..” (“У царювання Перісада, сина Спартока, Леострат син Π... за свого брата... посвятив Матері”) (КБН, 23).

Там само у 1833 р. під час копання ями для підвалу знайдено постамент із сірого мармуру з написом на лицьовій стороні: “Βασιλεύοντος Παρισάδου τοῦ Σπартόκου Ἑστιαία / Μηνοδώρου θυγάτηρ ἱερομένη ἀνέθηκεν Μητρὶ Φρυγία” (“У царювання Перісада, сина Спартока, Гестієя, донька Менодора, будучи жрицею, посвятила Матері Фрігійській”) (КБН, 21). В обох написах мова йде про боспорського царя Перісада II (284–245) сина Спартока III (304–284).

Можливо з культом Матері богів пов'язана посвята, орієнтовно датована періодом царювання Савромата II (174–210). “У царювання царя Савромата, друга цезаря і друга римлян, благочестивого, в місяці Даїсії... ми, Хрестус, син Коссуса, сина Менандра, і дружина (моя) Хемата – жриця (?) посвятили богині Ма (?) ([Θ]εῶ τῆ Μᾶ (?)), і Діві вигодовницю нашу Фаллусу при умові перебування її (поблизу від нас); після закінчення ж життя нашого бути її вільною під охороною Зевса, Геї і Геліуса, не мають її торкатися ні ображати ні я і ніхто із спадкоємців... жити ж їй...” (КБН, 74).

З території Фанагорії до нас дійшов устав святкування містерій на честь богині, орієнтовно датований I – II ст. н. е. С. Жебелев вважав, що він пов'язаний із пошануванням Великої Матері (КБН, 1005).

Напис на білій мармуровій плиті, датований ймовірно II ст. н. е., згадує богиню Ангіссу, що може бути відгуком одного із імен Матері богів – Агдістіда. “Πλουσία ὑπὲρ τῶν θυγατέρων κατὰ πρόσταγμα / Ἀγγίσσ(ε)ν ἀνέθηκε” (“Плусія за своїх доньок посвятила Агніссі за (її) наказом”) (КБН, № 27).

Римським часом датовані два написи з Ольвії. Один із них представлений на уламку тонкої плити з білого мармуру, знайденої у 1911 р. На плиті був присутній рельєф Матері богів на троні, з-за якого з обох сторін виступали леви. Збереглися лише частина оберненого вліво лева, стопа правої ноги богині і частина її одяжі. На нижній рамці вціліла ліва частина посвяти: “Αὐρ(ήλιος) Χρῦσ[ι]ππος – ім'я батька –? / Μητρὶ Θεῶν [ἀνέ]θηκεν” (“Аур(еліос) Хрюс[і]ппос – ім'я батька –? Матері богів [посвятив]”). Пам'ятка датується сер. II ст. н. е. Представляє собою фрагмент вотивного рельєфу, якими згідно поширеного у римський час звичаю у припонтійських містах, Фракії та інших країнах обвішували стіни святилищ (Латышев, 1912, с. 7–8; IOSPE I², 170).

Інший ольвійський напис цього періоду повідомляє наступне: “[Ἡ δεινα...] ὄντος τοῦ Διονυσίου / [Θυγά]τηρ, Σωκρατίδου γυνή. / [Σωκρ]ατίδης Φιλίνου τὴν ἑαυτοῦ γυναικα / Μητρὶ Θηῶν ἱερησαμένην” (“(Така то), донька ... онта сина Діоніса дружина Сократида. Сократид Філінів *посвятив* свою дружину яка приносила жертви Матері богів”) (Хирсть, 1908, с. 105; IOSPE I², 192).

Із Ольвії походить сграфіто на посудині, датованій III ст. до н. е.: “[Μητρ]ῖ Φρυγία” (Соломоник, 1973, с. 55; Русяева, 1979, с. 104; СССА, VI, 514).

Серія сграфіто сер. IV – III ст. до н. е. присутня на фрагментах посудин з Херсонеса. Зокрема, це написи “MATHP”, “MAT”, “MA”, “M” (ГАХ, 617, 883, 1170, 1172–1176, 1178–1201). Матеріали із сімома подібними сграфіто виявлено на ближній і дальній хорі Херсонеса (Шевченко, 2005, с. 13). З перших століть нашої ери дійшло ще п’ять сграфіто на червонолаковій кераміці із скороченнями: “MA”, “MH”, “MHT” (Зубарь, 2005, с. 219).

Н. Лисицина зазначає, що у 1958 р. під час розкопок Мірмекія було виявлено напис на посудині, який свідчить про існування в місті храму Кібели. Датування напису та більш детальна інформація відсутні (Лисицина, 1959, с. 287).

З Матір’ю богів пов’язують недатоване сграфіто з Керчі “Θεᾶς μεγά[λης]” (“Богині великій”), продряпане на верхньому краї посудини з червоної глини (Шкорпиль, 1902, с. 163, № 3; Соломоник, 1973, с. 55; Яйленко, 2006, с. 379–380).

З кітейського городища походять сграфіто “ΔΚΥ”, “ΔΚ”, інтерпретовані як “Δημήτηρ Κυβέλη” (Кузина, Молева, Матукина, 2010, с. 285), однак таке пояснення виглядає досить сміливим, оскільки Матір богів під іменем Кібела в написах з Північного Причорномор’я не трапляється.

На фресці анапського склепу II – III ст. н. е. жіноча фігура, що сидить у кріслі, позначена лігатурою “ME” (Алексеева, 1997, с. 213).

Культові предмети. Фрагменти чотирьох статуеток з Тіри датуються щонайраніше періодом еллінізму. У 1970-х рр. там було знайдено три фрагменти глиняних фігурок, що походять з рубежу IV – III ст. до н. е. Деякі з них були виготовлені в одному із центрів Північно-Західного Причорномор’я, наприклад Ольвії, інші – привізні (Клейман, 1980, с. 97–99, № 3, 4, 11, 12). Т. Самойлова опублікувала зображення двох із них, а саме № 3, 10 (Самойлова, 1988, с. 78, рис. 33, 9–10).

Можливо з Тірою пов’язані дві теракотові статуетки виявлені у 1995 р. та 2004 р. у с. Чобручі (Слободзейський р-н, Молдова) і датовані С. Фідельським III ст. до н. е. (Фідельський, Синика, 2005, с. 283; Фідельський, 2012, с. 18, рис. 1, 1; Фідельський, 2016, с. 219–220).

Про масовий характер культу Кібели в Ольвії свідчить велика кількість уламків теракот богині, знайдених у 1955–1956 рр. під час розкопок цистерни на території агори. Виявлено близько 500 фрагментів, що раніше були частинами не менше 70-ти статуеток. Е. Леві поділила їх на п’ять типів. До першого відноситься п’ять фігурок, що передають традиції класичного стилю. Другий тип – понад 50 статуеток III – II ст. до н. е., які мають мінімальні різновиди. Третій – лише одна теракота II ст. до н. е. Четвертий – одна фігурка. П’ятий – 3–4 статуетки III ст. до н. е. Усі мають відбиті голови. Знайдений разом з фігурками фрагмент форми для їхнього відтиску

і багато повторів свідчать, що більшість статуєток були виготовлені в Ольвії (Леви, 1959, с. 10–13, рис. 3; Леви, 1985, с. 83, рис. 74). Частина із них (включаючи також Аттіса) опублікована в каталозі М. Фермасерена, а їхній часовий діапазон припадає на кін. IV – II ст. до н. е. (СССА, VI, 497–510).

А. Русяєва виділила ще два місця скупчень скульптурних предметів, пов'язаних з культом Матері богів: одна група теракот походила з розкопок великого будинку на ділянці “И” у 1935–1936 рр. (Русяєва, 1971, с. 34; Русяєва, 1972, с. 39), друга – з т. зв. будинку жерця Агроти (Русяєва, 1972, с. 39). На думку Л. Славіна тут могла знаходитися майстерня коропласту (Леви, 1985, с. 31–32). У північному підвалі, розкопаному у 1959 р., знайдено уламки п'яти великих теракот Кібели, виконаних місцевими майстрами (Русяєва, 1971, с. 36). У 1963 р. у засипці підвалу *a* виявлено 19 фрагментів фігурок Кібели і два уламки теракотових форм. Більшість з них недбало покрита товстими шарами білої обмазки, іноді цілими грудками (Русяєва, 1971, с. 35). За словами дослідниці: “Якщо в групі культових речей великого північного будинку, який датується IV – кін. III ст. до н. е., Кібелі належить незначне місце, то в будинку на агорі, судячи з мармурового рельєфу і більшості її теракот III ст. до н. е., вона займає панівне становище” (Русяєва, 1971, с. 37).

Т. Шевченко опублікувала 15 фрагментів теракот Матері богів III – II ст. до н. е., знайдених під час розкопок Л. Славіна. Також дослідниця провела їх детальний мистецтвознавчий аналіз (Шевченко, 2012, с. 74–82).

Варто згадати кілька цікавих зразків теракотових статуєток Матері богів, що походять з Ольвії. Фрагменти розфарбованої фігурки Кібели, знайдені у 1910 р. на місці елліністичної споруди III ст. до н. е. (Отчеть, 1913, с. 67–68, рис. 75), вдалось склеїти і тепер перед нами постає велично сидяча богиня з усіма своїми атрибутами (Книпович, 1955, с. 160–171, рис. 3; Русяєва, 1972, с. 41; Кобылина, 1978, с. 32, № 3; СССА, VI, 513) (*іл. 1*). Про її місцеве виготовлення говорить певна примітивність виконання (Книпович, 1955, с. 171). Подібна теракота, датована першою половиною – серединою III ст. до н. е., походить з ботроса (ями) біля святилища Гермеса та Афродіти на Західному теменосі (Русяєва, 1979, с. 106, рис. 51; Русяєва, 1982, с. 83, рис. 33; Шевченко, 2014а, с. 43–44; Шевченко, 2014б, с. 35, рис. 2).

I ст. н. е. датується теракота Матері богів з Ольвії. Це яскравий зразок сміливої фантазії коропласта, який очевидно об'єднав дві форми. Сидяча на троні богиня, поставивши ноги на лавочку, обома руками тримає на колінах лежачого вправо лева, з'єднана з величезною фігурою сидячого лева (Кобылина, 1978, с. 35, № 8). Подібну, але в набагато краще збереженому стані статуєтку з Ольвії опублікував Ф. Вінтер у 1903 р., правда без зазначення її хронології (Winter, 1903, S. 175, no. 5; СССА, VI, 524, 568).

Ймовірно Кібелу представляє знайдена в Ольвії верхня частина фігурки сидячої на троні богині, виконаної з білого мармуру (СССА, VI, 519). II ст. н. е. датується ольвійський фрагмент теракоти традиційного типу (СССА, VI, 522). Наявність відколу з правого боку трону може вказувати, що там могло бути зображення лева, яке, для прикладу, присутнє на подібному фрагменті мармурової статуї виявленої на горі Мітрідат у 1855 р. (Русяєва, 2014, с. 11–12, рис. 5–6).

Гл. 1. Матір богів, III ст. до н. е., Ольвія (за СССА, VI, 513)

Якщо говорити про вироби з мармуру, то слід згадати фрагмент статуї сидячої жінки висотою 0,87 м з першої половини III ст. до н. е., знайденої у 1991 р. в Ольвії (Лейпунська, Самойлова 1997, с. 147–150, рис. 1–6).

На місці будинку Агроти у засипі сусіднього підвалу з нішею, розташованого південніше, виявлено мармуровий горельєф із зображенням Матері богів (Русяєва, 1971, с. 36). Плита виконана з крупнозернистого, білого з легким жовтуватим відтінком, мармуру, має висоту 0,24 см, ширину 16,5 см і товщину 4,5 см. Це традиційне зображення богині, проте особливістю є її вигляд у старшому віці. Скульптура датується III – II ст. до н. е. (Русяєва, 1972, с. 41–42, рис. 4, 1; Леви, 1985, с. 31, рис. 14; Русяєва, 2014, с. 7, рис. 2).

З різних частин Ольвії походять невеликі прямокутні вапнякові плити, що представляють Матір богів в наїску. Скоріш за все вони мали вотивний характер. Датовані III ст. до н. е. Техніка їхнього виконання є досить грубою. Це може свідчити, що в абсолютній більшості вони були місцевого виробництва (Русяєва, 1972, с. 42, рис. 1, 2, 4, 2; Русяєва, 2014, с. 6–7).

Для I ст. до н. е. – I ст. н. е. характерні плити із відображенням наступної композиції: оздоблена усіма атрибутами – тимпаном, фіалою та левом, Кібела сидить на троні в центрі наїску з фронтоном; з обох сторін стоять Гермес з ойнохоєю та Кора або Геката з двома смолоскипами. На думку Т. Шевченко, їх можна інтерпретувати як надгробні плити (Шевченко, 2012, с. 77; Шевченко, 2015, с. 64). Одна із них походить з Ольвії (Кобылина, 1978, с. 35–36, № 11; СССР, VI, 520–521).

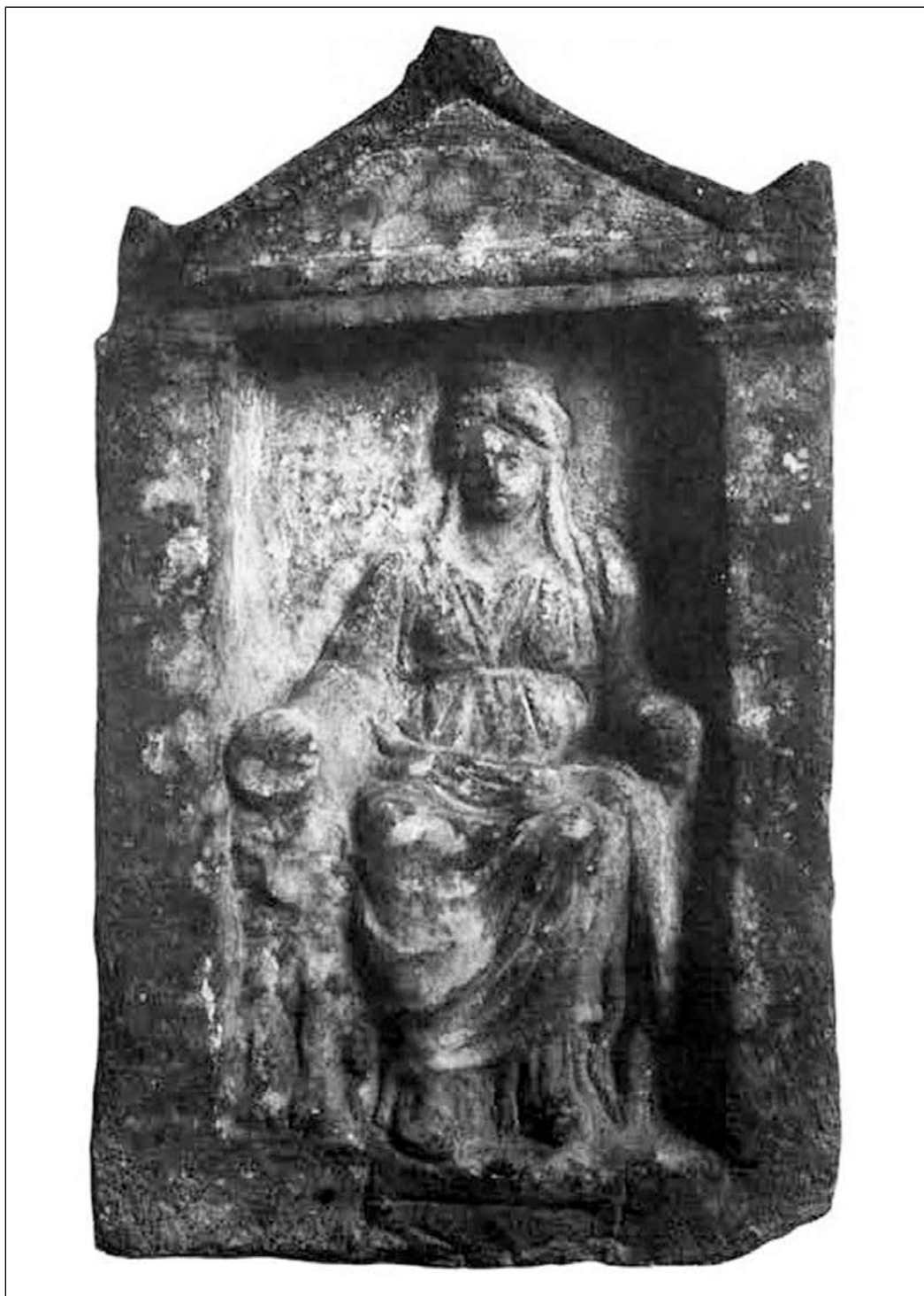
Ведучи мову про вотивні рельєфи, варто ще раз згадати фрагмент плити II ст. н. е. з частиною епіграфічної посвяти з Ольвії (Латышев, 1912, с. 7–8; IOSPE I², 170; СССР, VI, 516).

У 1972 р. під час розкопок городища Беляус на Північно-Західному узбережжі Криму (знаходиться недалеко від сел. Знаменське, між селищами Окуневка і Мирний), у шарі II – I ст. до н. е. знайдено лицьову сторону нижньої частини теракоти Кібели херсонеського виробництва (Кобылина, 1978, с. 34, № 7).

Дев'ять фрагментів теракотових статуеток цього ж походження, які датуються III ст. до н. е., були знайдені на городищі Чайка (північно-західна околиця Євпаторії) (Суворова, Серго, Лазарев, 2018, с. 606).

З римського часу походить мармурова вотивна плитка із зображенням Кібели, знайдена на Сакському пересипі (розташований між Чорним морем та Сакським озером у Криму) (Зубарь, 2002, с. 196).

Період раннього еллінізму представляють чотири фрагменти теракот з Херсонеса, ідентифіковані А. Шевченко як частини статуеток Матері богів (Рыжов, 1995, с. 65, рис. 3: 1; Шевченко, 2005, с. 14, рис. 1). З Кібелою ця дослідниця також пов'язує п'ятнадцять уламків інших херсонеських теракотових фігурок з періоду III – II ст. до н. е. (Шевченко, 2000, № 40–52, 65, 73). До цієї групи знахідок можна додати ще один фрагмент статуетки (Романчук, Шевченко 1984, с. 28, № 4, рис. 1, 4). Ширшим часовим діапазоном, а саме III ст. до н. е. – I ст. н. е., А. Шевченко датує ще сім уламків теракот (Романчук, Шевченко 1984, с. 29–30, № 10, рис. 1, 10; Шевченко, 2005, с. 16, рис. 3). В оновленому каталозі херсонеських теракот дослідниця додала

Іл. 2. Кібела в наїску, III ст. до н. е., Херсонес (за СССА, VI, 547)

ще сім фрагментів фігурок Кібели з періоду IV – II ст. до н. е. (Шевченко, 2016, № 44, 46, 51, 59, 61, 66, 67).

У 1991 р., під час дослідження хори укріпленого комплексу в балці Бермана (розкопки Г. Ніколаєнко і В. Петровського), в одному з приміщень було знайдено об'ємну протому Матері богів у калафі з трьома широкими виступами на зразок фортечної стіни. Фрагмент аналогічної протоми виявлений в одній із споруд у I кварталі північно-східного району городища. На думку А. Шевченко цей матеріал може датуватися III – II ст. до н. е. (Шевченко, 2005, с. 16).

З Херсонесом, очевидно, пов'язані дві мармурові стели з III ст. до н. е., що ймовірно представляють Кібелу в наїску (СССА, VI, 547–548) (*ил. 2*).

З цього ж міста походить теракотова статуетка сидячої богині, знайдена у похованні III ст. до н. е. Її права рука тримає патеру, ліва – тимпан (СССА, VI, 532). Сюди ж слід віднести дві вцілілі вишукані статуетки Матері богів з левами. Вони виконані з мармуру і датуються I – II ст. н. е. (СССА, VI, 550–551) (*ил. 3*). У каталозі М. Фермасерена також представлено 12 фрагментів мармурованих фігурок чи рельєфів пов'язаних з Кібелою (СССА, VI, 534–537, 539–440, 542–546, 553). Лише на п'ятьох із них є зображення лева (СССА, VI, 535, 537, 539, 542, 546). Ще на трьох наче простежуються форми тимпану (СССА, VI, 543–545). З цієї групи знахідок тільки три датовані або I – II ст. н. е. (СССА, VI, 535, 537), або пізнім елліністичним періодом (СССА, VI, 542). Окрім цього, з Херсонеса походить фрагмент теракотової статуетки I ст. до н. е. місцевого виробництва (Кобылина, 1978, с. 35, № 8; СССА, VI, 554).

До періоду II – IV ст. н. е. відносять вапнякову плиту з горельєфом богині, знайдену на березі Комишевої бухти у Севастополі (Стржелецкий, 1961, с. 143, рис. 144; Кобылина, 1978, с. 37, № 13; СССА, VI, 556). До цього ж часу належить нижня частина вапнякового рельєфу богині з левами, випадково знайдена в сер. 1980-х рр. на Гераклеїському п-ві (Нессель, 2004, с. 282–283, рис. 1). Є припущення, що виявлене на херсонеській хорі (ділянка № 32) домашнє святилище могло бути посвячене Кібелі (Шевченко, 2005, с. 17).

Ймовірно з території колишнього Боспорського царства походить вищезгадана мармурова вотивна стела висотою 1, 17 м з посвятою Великій Матері, датована другою половиною – кінцем IV ст. до н. е. Рельєф зображає богиню в наїску, яка сидить на троні. У правій руці вона тримає фіалу, у лівій – тимпан. На колінах лежить маленький лев (Бехтер, 2013, с. 15–19; Русяева, 2014, с. 9–10, рис. 4, 1).

З літератури відомо про три неідентифіковані за місцем знаходження фрагменти теракот III – II ст. до н. е., що зберігаються в Керченському музеї і можуть відображати Матір богів (Глушец, 2006, с. 102, 105, рис. 4; Быковская, 2021, с. 49–53, рис. 2, 4–5). Там само є теракоти з повернутим вліво левом на колінах богині (I ст. н. е.), Кібели з тимпаном (без уточнень), шість статуеток (або їх фрагментів) жіночого божества з баштовою короною (ймовірно з періоду еллінізму), а також теракота із схематизованими атрибутами Матері богів (III ст. н. е.) (Глушец, 2006, с. 102–103, 108, рис. 6–7, 9, 13).

Фрагментовані теракотові фігурки богині виявлені у горілому шарі руїн святилища ранньої цитаделі на городищі Артезіан (східне узбережжя Казантипської затоки, Керченський п-в) (Винокуров, 2007, с. 197; Винокуров, 2010, с. 62, прим. 11).

Іл. 3. Матір богів з двома левами, I–II ст. н. е., Херсонес (за СССА VI, 551)

Теракотові жіночі голівки у калафах III – I ст. до н. е., що можуть бути фрагментами статуеток Кібели, виявлені під час розкопок зольника на городищі Золоте-Східне та ями у районі зольника поселення Бакланья, скеля в північно-східній частині Керченського п-ва (Кузина, Масленников, 2014, с. 245).

Фрагмент теракоти III – II ст. до н. е., що ймовірно зображала Матір богів, знайдено на поселенні Крутий берег (знаходиться за 8,5 км на захід від мису Зюк на Караларському узбережжі Кримського Приазов'я) (Глушец, 2006, с. 102; Быковская, 2021, с. 55–56, рис. 7).

До пізньоелліністичного часу відносяться знахідки із комплексу сільського святилища “Полянка” (поселення, розташоване у 5-ти км на захід від мису Зюк). Це дві статуетки, що зображають богиню на троні з тимпаном і чашею. Її голову увінчує калаф, який на одній із теракот подібний на баштову корону (Молева, 2007, с. 50). Можливо, Кібелу представляють фрагменти двох теракотових статуеток сидячої на троні богині, а також дві теракотові жіночі голівки в калафах, III – II ст. до н. е. (Кузина, Масленников, 2014, с. 244–246, рис. 2, 1–5, 5).

Із “Полянки”, поселень Генеральське-Західне (знаходиться на відстані 12 км на захід від мису Зюк), Кошара та Пормфія походить цікавий тип теракоти III ст. до н. е., де замість левеняти, яке мало сидіти на колінах у богині, зображений горгонейон, а замість тимпана – конусоподібний виступ (Суворова, Серго, Лазарев, 2018, с. 606; Быковская, 2020, с. 258; Глушец, 2006, с. 103–105, рис. 14, 17–18; Быковская, 2021, с. 57–62, рис. 8–11). Фрагмент теракоти III – II ст. до н. е. з конусом також знайдено в зольнику на мисі Зюк (Глушец, 2006, с. 103, рис. 15; Быковская, 2021, с. 63–64, рис. 13). З Мірмекія походять статуетки з горгонейоном або лєвовою маскою (Муратова, Ильина, 2018, с. 334), а також з конусом (Глушец, 2006, с. 104–105, рис. 16; Быковская, 2021, с. 62–63, рис. 12).

М. Муратова і Т. Ільїна спробували такий тип зображень пояснити наступним чином: “Відомо, що статуетки гарної якості, що відрізняються ретельним опрацюванням деталей, часто служили матрицями, з яких знімали форми для подальшого виготовлення теракот. У процесі відбитку фігурок форми забивалися глиною, що призводило до нечіткості зображення, а часом і втрати деяких деталей. Можливо з часом, при переході від одного покоління статуеток до іншого, ці неточності набували більш конкретних форм, а часом і видозмінювали весь вигляд. Нам здається цілком ймовірним, що у випадку з боспорськими статуетками, голова лева, колись зображеного на колінах Кібели, трансформувалася в горгонейон, а тіло – в гіматій на колінах богині. Це, своєю чергою, могло призвести до зміни іконографії божества, але не його сутності” (Муратова, Ильина, 2018, с. 337). Тим не менше, це також може бути не горгонейон, а лєвова маска (Копылов, 2015, с. 125).

Щодо інтерпретації конуса, то ймовірно, він може означати веретено з намотаними нитками – предмет, який на Боспорі мав сакральне значення (Быковская, 2021, с. 65).

У с. Осовини (крайній північний схід Керченського п-ва) знайдено теракоту Кібели перших століть нашої ери, на якій лєв знаходиться біля ніг богині (Глушец, 2006, с. 102).

Елліністичний період представлений частиною статуетки Матері богів з Порфмія (Кастанян, 1958, с. 205–206, рис. 5, 4; Кобылина, 1978, с. 13). З цієї території походять ще два фрагменти теракот III – I ст. до н. е. (Вахтина, 2010, с. 235, рис. 7; Быковская, 2021, с. 53–54, рис. 6).

У мірмекійському елліністичному святилищі (зольнику) виявлено чотири статуетки Кібели з левеням і п’ять – богині з фіалюю (Молева, 2007, с. 49–50). Цікавим скульптурним зразком з Мірмекія є частково збережена фігурка сидячої на троні Кібели з тимпаном, яка датується кінцем VI – першою половиною III ст. до н. е. (Гайдукевич, 1965, с. 31, рис. 11, 5; СССА, VI, 590).

Правдиву красу давньогрецького мистецтва доносить ще одна фрагментарно збережена статуетка з Мірмекія. Юна жінка сидить на троні, поставивши ноги на спину лежачого лева. На голові – баштова корона, волосся спадає на плечі пишними локонами. Хітон високо підперезаний. Один кінець гіматія звисає з лівого плеча, інший – мальовничими складками обтягує торс і ноги. Фігурка виготовлена із жовтої глини, є імпортом із Аміса і датується II ст. до н. е. (Кобылина, 1978, с. 33, № 4; СССА, VI, 593) (ил. 4).

До пізньоелліністичного часу відносяться знайдені у Мірмекії теракотові фігурка та дві верхні частини Матері богів (СССА, VI, 591–592, 594). У 1992 р. експедицією під керівництвом Ю. Виноградова там само, можливо на місці домашнього святилища, було виявлено мармурову статуетку Кібели розмірами 0,26 × 0,155 × 0,10 м, яка датується I – II ст. н. е. (Горончаровский, 1998, с. 57; Горончаровский, 1999, с. 224).

Про дві мармурові статуетки богині з Керчі без хронології згадує В. Шкорпіл (Škorpil, 1913, s. 200, obr. 7; СССА, VI, 564–565). Також цей автор опублікував дві керченські теракотові фігурки Кібели елліністичного періоду (Škorpil, 1913, s. 201, obr. 8, 9; СССА, VI, 571, 574). Інформацію про таку ж кількість подібних статуеток з цього ж міста знаходимо у праці Ф. Вінтера (Winter, 1903, S. 174, no. 1c; СССА, VI, 572–573).

Із пантікапейського акрополя походить фрагмент теракоти III ст. до н. е. богині з горгонейоном або левою маскою (Ильина, Муратова, 2008, с. 314, № 32, ил. III, 3; Муратова, Ильина, 2018, с. 333).

Пантікапей римського часу представляють досить великі за розмірами статуетки. Добре збереженою є вишукана мармурова фігурка сидячої Матері богів з двома левами (висота 0,36 м) (Škorpil, 1913, s. 198, obr. 5; СССА, VI, 579; Кузнецов, Толстикова, 2017, № 82) (ил. 5). Згідно Г. Соколовим, вона була знайдена у Мірмекії і датується I–II ст. н. е. (Соколов, 1999, с. 356, № 240). Існує інформація, що подібна за типом, але дуже пошкоджена статуетка зберігається у Державному історичному музеї у Москві (СССА, VI, 570). Ще одну дуже пошкоджену мармурову фігуру Матері богів висотою 0,46 м було виявлено в 1911 р. у Керчі. Згідно супутнього матеріалу її датовано I–II ст. н. е. (Шкорпиль, 1914, с. 20, рис. 9; Кобылина, 1978, с. 34, № 6).

З I–II ст. н. е. походить частина монументальної мармурової статуї сидячої на троні Кібели (висота 1,06 м), знайденої на горі Мітрідат у першій половині XIX ст. Вона є римською копією грецького оригіналу третьої чв. V ст. до н. е. (Ашиць, 1849, с. 51, рис. ХСІХ; Škorpil, 1913, s. 196–197; Марти, Ю. 1934, с. 65; Максимова, Наливкина,

Іл. 4. Матір богів, II ст. до н. е., Мірмекій (за СССА, VI, 593)

Гл. 5. Кібела з двома левами, I ст. до н. е. – II ст. н. е., Пантікапей (за СССА, VI, 579)

1955, с. 306, рис. 17; Блаватский, 1964, с. 183; Кобылина, 1978, с. 33–34, № 5; СССА, VI, 585; Соколов, 1999, с. 356, № 239; Толстиков, Муратова, 2017, с. 145, рис. 1). У 2016 р. була виявлена фрагментована голова та частина шії лева, які можуть бути деталлю вищевказаної статуї (Толстиков, Муратова, 2017, с. 146–147, рис. 2–3).

Як і в Ольвії, у Пантікапеї знайдено вапнякову плиту із зображенням Кібели в компанії Гермеса та Кори або Гекати (Škorpiľ, 1913, s. 199, obr. 6; Марти, 1934, с. 64, рис. 5; Кобылина, 1978, с. 35–36, № 10; СССА, VI, 588; Бехтер, 2013, с. 17–18, прим. 26; Кузнецов, Толстиков, 2017, № 81) (*ил. 6*). Сюди ж слід віднести рельєф, який через поганий стан збереження ідентифікують як зображення Сабазія в оточені Гермеса та невідомої богині (Шкорпиль, 1914, с. 16–18, рис. 6; Кобылина, 1978, с. 49–50, № 40). Однак, М. Фермасерен небезпідставно вважає, що центральне божество в скульптурній композиції є Матір'ю богів, адже представлений на плиті іконографічний сюжет дуже подібний до рельєфів із зображенням Кібели у компанії Гермеса та Кори або Гекати (СССА, VI, 566).

Орієнтовно III ст. н. е. датується барельєфна напівфігура Кібели у клеймі неправильної прямокутної форми, знайдена в Керчі на плиті вторинного використання (Русяєва, 2014, с. 14, рис. 9, 3).

Із Тірітаки походить фрагмент теракоти III ст. до н. е. Матері богів з горгонейоном або лєвою маскою (Муратова, Ильина, 2018, с. 334). Серед знахідок I–II ст. н. е. представлений також уламок сильно пошкодженої відколами мармурової голови Кібели у баштовій короні з Тірітаки (Горончаровский, 1999, с. 226). Відомі також два рельєфи I ст. до н. е. – I ст. н. е. з цього поселення (Бехтер, 2013, с. 17–18, прим. 26). На одному із них богиня у високому головному уборі з традиційними атрибутами сидить на троні, встановленому на високому постаменті. На колінах Матері богів – лєвеня. З обох сторін від трону також на високих п'єдесталах сидять два лєви. На антах лєдвє помітні контури двох фігур, можливо Гермеса та Кори або Гекати (Русяєва, 2014, с. 13, рис. 8, 1).

Три фігурки сидячої на троні богині походять з некрополя Ілурата. Час їхнього виконання може бути визначений I–III ст. н. е. (Ханутина, 2011, с. 222–223). На території Ілурата під час вивчення одного з “кам'яних кругів” на ділянці № 3 була знайдена фрагментована теракота, що зображала сидячу жінку – можливо богиню Кібелу. Матеріал на цій ділянці датують III–IV ст. н. е. (Ханутина, 2011, с. 220). Про варваризований варіант статуетки Кібели, знайденої в Ілураті у 1949 р., згадує Л. Глушець (Глушець, 2006, с. 106).

Плиту із зображенням Матері богів, Гермеса та Кори періоду I ст. до н. е. – I ст. н. е. виявлено в районі некрополя Німфея (Марти, 1934, с. 64–65, рис. 4; Кобылина, 1978, с. 37, № 12; СССА, VI, 559; Бехтер, 2013, с. 17–18, прим. 26).

Відомі скупі згадки про один мармуровий і один теракотевий рельєфи Матері богів з Боспору, які зберігаються у Державному історичному музеї у Москві (СССА, VI, 600–601).

У каталозі теракот, виявлених в Кітеї під час розкопок у 2007–2009 рр., представлено вісім фрагментів статуеток сидячих богинь елліністичного періоду IV–II ст. до н. е. Вони можуть бути інтерпретовані як Матір богів (Кузина, Молева, Матукина, 2010,

*Іл. 6. Матір богів в компанії Гермеса та Кори або Гекати, I ст. н. е., Пантікапей
(за CCCA, VI, 588)*

с. 16–21, 43). Ще дві теракотові фігурки сидячої на троні богині, знайдені на території цього міста в шарах II ст. до н. е. – I ст. н. е., можуть відображати Кібелу (Молев, Молева, 2003, с. 253–254; Молева, 2007, с. 52). У 2005–2007 рр. на східній околиці Кітейського полісного святилища був відкритий архітектурний комплекс із чотирьох споруд – “А”, “Б”, “В”, “Г”, який діяв у II–V ст. н. е. і, вірогідно, пов’язаний з відправленням культу Кібели (Кузина, Молева, Матукина, 2010, с. 276, рис. 1).

Відповідні знахідки походять з азійського Боспору. На місці святилища Деметри і Кори на поселенні “Береговой-4” (сел. Береговой Темрюкського р-ну Краснодарського краю) знайдено зображення Матері богів (Кузина, Молева, Матукина, 2010, с. 285). На території резиденції Хрисаліска – намісника боспорського царя Асандра (47–17), розташований на території сучасного сел. За Родіну (Темрюцький р-н Краснодарського краю), виявлено дві теракотові статуетки і чотири фрагменти Кібели I ст. до н. е. (Сокольський, 1976, с. 93–94, рис. 55, 3, рис. 57, 1–4, 10; СССР, VI, 598, а–е; Журавлев, Ломтадзе, Шлотцауер, 2010, с. 567, рис. 19). Статуетка Кібели походить зі святилища Авфродіти з Кеп (сел. Сінний, Темрюцький р-н Краснодарського краю) (Суворова, Серго, Лазарев 2018, с. 607).

На території Горгіпії в комплексі II ст. до н. е. виявлено дуже схематично виконану і розфарбовану в червоний колір статуетку Матері богів. У могилі того ж часу на горгіпійському некрополі був знайдений бронзовий перстень боспорського виробництва з рельєфним зображенням на щитку Кібели, яка сидить між двома левами (Алексеева, 1986, с. 43; Алексеева, 1997, с. 231). Сіру теракотову статуетку богині періоду I ст. до н. е. – I ст. н. е. ймовірно виявлено біля хутора Расвет поблизу Анапи (СССР, VI, 599). З Горгіпії походить також форма для виготовлення подібних теркот (Суворова, Серго, Лазарев, 2018, с. 607).

Цікаву інтерпретацію має знайдена в Анапі мармурова статуя чоловіка із шийною гривною другої половини II ст. н. е. Згідно однієї з гіпотез, скульптура трактується як зображення адепта культу Кібели, оскільки гривну часто пов’язують з вшануванням Великої Матері. Зображена на ній голова бика може вказувати на тавроболій, можливо, відправлений на честь римського імператора (Кобылина, 1951, с. 171–173, рис. 1; Муратова, 2018, с. 339–345, рис. 1).

У літературі присутня інформація про знахідки трьох теракотових статуеток богині періоду III ст. до н. е. на території Єлизаветовського городища у гирлі Дону (станція Єлизаветовська Азовського р-ну Ростовської обл.). Перша фігурка у вигляді сидячої на троні Кібели була виявлена в 1985 р. у розкопці XVIII–XIX ст. (Суворова, Серго, Лазарев, 2018, с. 604, 607). Друга – знайдена у 1986 р. під час дослідження приміщення № 52 дому 13 (Федосеев, 2010, с. 563), третя – у 2012 р. у приміщенні № 116 дому 36 (Копылов, Коваленко, 2012, с. 99, рис. 1, 1). Дві останні статуетки Матері богів мають горгонейон або левову маску (Копылов, 2015, с. 125, рис. 3, 7; Муратова, Ильина 2018, с. 334; Суворова, Серго, Лазарев, 2018, с. 604, 614, № 6 рис. 13, а).

Монети. Зображення богині, яку поза всяким сумнівом можна ідентифікувати як Кібелу, трапляються на мідних тетрасарях Тіри. Мати богів сидить на троні, а біля її ніг є один або два леви. Такі монети карбувалися у Тірі в часи правління римських імператорів Антоніна Пія (138–161) – один тип (Анохин, 2011, № 69; Фролова,

Іл. 7. Мідний тетрасарій із зображенням Кібели на троні з левами, 138–161 рр., Тіра (за Каталог-архів “Монети Тавриди: Херсонеса Таврического, Керкинитиды и городов Северо-Западного Причерноморья”, № 869–8691-2)

2004, с. 279, I, 1–15) (іл. 7) та Каракалли (211–217) – два типи (Анохин, 1989, № 544; Анохин, 2011, № 124, 132). Загалом, зображення сидячої богині є характерним для монет Тіри починаючи від правління Доміціана (81–96) і закінчуючи Александром Севером (222–235). Попри те, що на багатьох типах тетрасаріїв це божество представлено без лева, його часто ідентифікують як Кібелу. У такому підході простежується певна непослідовність. Якщо на номіналах карбованих від імені імператорів Коммода (180–192) (Анохин, 1989, № 499; Анохин, 2011, № 74–75, 79; Фролова, 2004, с. 283–286, I, 1–11, II, 1–19, VI, 1–40), Септимія Севера (193–209) (Анохин, 1989, № 504; Анохин, 2011, № 84), його дружини Юлії Домни (Анохин, 2011, № 102, 119), Каракалли (Анохин, 1989, № 510; Анохин, 2011, № 90), його дружини Публії Фульвії Плавціли (Анохин, 2011, № 104), Александра Севера (Анохин, 1989, № 556; Анохин, 2011, № 36) сидячу богиню позначають як Матір богів, то чому так само не трактують подібні зображення з часів Доміціана (Анохин, 1989, № 484; Анохин, 2011, № 63; Фролова, 2004, с. 273–274, I, 1–34) та Андріана (117–138) (Анохин, 1989, № 487; Анохин, 2011, № 66; Фролова, 2004, с. 276–277, I, 1–38)? На одному із типів тетрасаріїв періоду Каракалли т. зв. Кібела тримає в руці маленьку Ніку (Анохин, 2011, № 75; Фролова, 2004, с. 283–284, II, 1–19). Подібний іконографічний сюжет можна побачити на тірських золотих статерах першої половини I ст. до н. е., де Ніка знаходиться в руці Афіни (Анохин, 1989, № 457, 459; Анохин, 2011, № 41, 43). Очевидно, що за відсутності чіткої іконографічної атрибутики до питання ідентифікації зображень сидячих богинь на монетах потрібно підходити дуже обережно.

У першій половині IV ст. до н. е. в Ольвії карбувалися срібні діоболи, мідні діхалки і халки із постатями на аверсах богині з баштовою короною на голові (іл. 8). Можливо цей символ вказує на те, що це божество вважалося покровителем міста. У XIX ст. Б. Кьоне висловлював припущення, що на монетах зображена Кібела, натомість

Лл. 8. Мідний халк із зображенням богині з баштовою короною на голові, 360–350 рр., Ольвія (за Каталог-архів “Монеты Тавриды: Херсонеса Таврического, Керкинитиды и городов Северо-Западного Причерноморья”, № 475–4751)

П. Бурачков бачив там Деметру (Бурачковъ, 1884, с. 68–69, № 191–200). У сучасних каталогах цю богиню одностайно трактують як Тіхе (Анохин, 1989, № 59–68; Анохин, 2011, № 221–231; Нечитайло, 2000, № 150–169; Фролова, 2005, № 1296–1324).

Подібне зображення присутнє на мідних номіналах пізнішого часу. Дискусійним залишається проблема ідентифікації божества викарбованого на мідному діхалку поч. I ст. до н. е. Богиню у баштовій короні та покривалі на аверсі Б. Кьоне вважав Кібелою, а тимпан і кротали на реверсі – її атрибутами (Бурачковъ, 1884, с. 68–69, № 190). Століттям пізніше аналогічної точки зору притримувався А. Зограф (Зограф, 1951, с. 140, табл. XXXIV, 4). П. Бурачков аргументував, що на монетах показна Деметра (Бурачковъ, 1884, с. 68–69, № 190). У сучасних каталогах богиню також називають Деметрою (Анохин, 2011, № 512) або Тіхе (Нечитайло, 2000, № 581–582). Схожа ситуація простежується з мідним тетрассарієм сер. I ст. до н. е. У XIX ст. Б. Кьоне висловив припущення, що на ньому зображена Матір богів, натомість П. Бурачков доводив, що це Деметра (Бурачковъ, 1884, с. 69, № 201). За даними сучасних нумізматів на монеті відображено богиню Тіхе (Анохин, 1989, № 353; Анохин, 2011, № 529; Нечитайло, 2000, № 615; Фролова, 2005, № 2167).

На боспорських мідних монетах номіналом у 8 унцій (орієнтовно правління Динамії (47–11 рр. до н.е.) або Рескупоріда I Аспруга (14–38)), асаріях (правління Гепепірії (37–39)), дупондіях (правління Рескупоріда II (68–93)) викарбована обернена вправо жіноча голова в калафі та покривалі (Анохин, 1986, № 321, 322, 322а, 322б, 326, 374; Анохин, 2011, № 1421, 1425, 1478; Фролова, 1997, с. 177–181, табл. II, 1–29, III, 8–25, IV 1–23, с. 204–205, таб. XVIII, 1–18, таб. XIX, 1–3, с. 226, таб. XXX, 21–22, таб. XXXI, 1). В. Шкорпіл, а за ним В. Горончаровський, вважали, що це зображення Матері богів (Škorpil, 1913, s. 196; Горончаровский, 1999, с. 225). Проте, таке твердження виглядає дуже дискусійним. Ще у сер. XIX ст. Б. Кьоне зазначав, що

на вказаних монетах представлена Астарта (Потоцкий, 1962, с. 115–116). Існували також припущення, що це портрет Лівії Друзіли – дружини Августа, Антонії – дружини Друза Старшого чи самої Динамії (Фролова, 1997, с. 41). Натомість у сучасних каталогах зустрічаємо іншу інтерпретацію. За В. Анохіним цей образ визначений як “жіноча голова в калафі та покривалі, вправо” (Анохін, 1986, № 321, 322, 322а, 322б, 326, 374; Анохін, 2011, № 1421, 1425, 1478). Н. Фролова характеризує його як: “голова богині Афродіти Уранії в калафосі, накрита покривалом, вправо” (Фролова, 1997, с. 177–181, табл. II, 1–29, III 8–25, IV 1–23, с. 204–205, таб. XVIII, 1–18, таб. XIX, 1–3, с. 226, таб. XXX, 21–22, таб. XXXI, 1). Беручи до уваги свідчення давньогрецького письменника Лукіана із Самосати, за яким головним убором у вигляді башти і пов’язки володіла лише Афродіта Уранія (Luc. Sam. De Syr. Dea. 32), гадаємо, що описаний рельєф більш логічно пов’язувати з одним із одинадцяти різновидів відомих на Боспорі зображень цієї богині (Харко, 1946, с. 139; Алексеева, 1997, с. 119–124).

Способи поклоніння та особливості культу. Перераховані вище артефакти свідчать про різномірний характер поклоніння Матері богів. З одного боку вони вказують на те, що богиню могли вшановувати індивідуально – культові предмети виконували свою сакральну роль в домашніх умовах чи їх покладали у поховання. Також вони могли бути вотивами, пожертвуваними у святилища.

Наявність місць, де поклонялися кільком божествам, як, наприклад, святилище у Німфеї (Русяєва, 1972, с. 37; Шауб, 2007, с. 352) або т. зв. священна ділянка на кітейському святилищі Деметри та Кібели з V ст. до н. е. (Кузина, Молева, Матукіна, 2010, с. 276), свідчить про відносно масове поширення культу Матері богів на Боспорі ще у класичний період. Також низка вчених розглядає можливість існування храму Кібели у Пантікапеї за римських часів (Толстиков, Муратова, 2017, с. 145–149; Быковская, 2020, с. 255). Натомість, присутність починаючи з VI ст. до н. е. святилищ лише однієї Матері богів в Ольвії (Західний теменос), у місцевості Гілея (Hdt. IV, 76; СССА, VI, 515) та на мисі Гіпполая (Hdt. IV, 53; Хирсть, 1908, с. 106; Škorpil, 1913, s. 190; Скржинская, 2009, с. 110–114) можливо вказують на полісний характер цього вірування, поширеного як у цьому місті, так і на приналежних до нього територіях.

Стосовно функцій покровительства цієї богині, то думки дослідників Матері богів є одноставними. Серед давніх греків Кібела вже не виступала володаркою дикої природи, як це було у Фрігії, а радше вважалася богинею родючості, що, в свою чергу, зближувало її з Деметрою (Русяєва, 1971, с. 36; Русяєва, 1979, с. 101). З іншого боку виявлення в Ольвії у похованнях другої половини VI ст. до н. е. статуетки Матері богів разом із теракотою Кори-Персефони (дружини Аїда) та алебастрових чашок, вказує на хтонічну функцію богині, як охоронниці померлих (Русяєва, 1972, с. 37). У пізніший час (I ст. до н. е. – I ст. н. е.) підтвердженням такої ролі Кібели виступають рельєфні композиції, де богиня представлена в компанії Гермеса – провідника душ померлих у потойбічний світ та Кори-Персефони або Гекати (Кобылина, 1978, с. 35–37, № 10–12). На думку Т. Шевченко, ще одним свідченням на користь того, що Мати богів рахувалася володаркою підземного світу можуть вважатися постаті сфінксів на підлокітниках тронів окремих статуеток (Шевченко, 2014а, с. 45–46; Шевченко, 2014б, с. 40–41). Також дослідниця вважає, що зображенні на статуетках

Матері богів леви та сфінкси виконували роль апотропеїв (Шевченко, 2014а, с. 42, 46; Шевченко, 2014б, с. 36, 41). Крім того, Кібела могла виступати захисницею міст або ж бути богинею влади (Русяєва, 1979, с. 101; Voegh, 2007, с. 27).

Висновки. Принесений грецькими колоністами у Північне Причорномор'я іонійський варіант малоазійського культу Матері богів в архаїчний (VI ст. до н. е.) і класичний періоди (V–IV ст. до н. е.) продовжує побутувати там і в елліністичний та римський часи. Тоді він набуває масового характеру, про що свідчать виявлені археологами численні скульптурні зображення Кібели, які обраховують кількома сотнями.

Аналіз посвячених Матері богів сакральних предметів чітко вказує як на приватний, так і на публічний характер практик поклоніння цій богині. Досліджені епіграфічні, скульптурні та нумізматичні пам'ятки засвідчують, що Кібела виступала покровителькою родючості та влади, вважалася захисницею міст, а також, будучи хтонічним божеством, рахувалася володаркою підземного царства.

Подібно до архаїчного та класичного періодів, культ Матері богів і надалі залишався грецьким (іонійським) за своїм характером. Місцем проникнення та незначного поширення римського варіанту вірування в Ідейську Велику Матір можна вважати хіба що Тіру, де у II–III ст. н. е. карбувалися монети із зображенням Кібели. Можливо в цей час такий різновид культу мав місце серед правлячої римської верхівки міста та військових, натомість більшість місцевого грецького населення трималася своїх давніх традиційних вірувань.

1. Алексеева, Е. (1986). Культы Горгииппии. *Советская Археология*, 4, 34–52.
2. Алексеева, Е. (1997). *Античный город Горгииппия*. Москва: Эдиториал УРСС.
3. Анохин, В. (1989). *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
4. Анохин, В. (2011). *Античные монеты Северного Причерноморья: Каталог*. Киев: Издательский дом “Стилос”.
5. Ашикъ, А. (1849). *Боспорское царство съ его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами*. (Ч. III). Одесса.
6. Бехтер, А. (2013). Предварительные замечания к IOSPE II². Эпиграфические памятники из фондов Херсонского краеведческого музея. *Вестник древней истории*, 1(284), 9–20.
7. Блаватский, В. (1964). *Пантикапей. Очерки истории Боспора*. Москва: Наука.
8. Бурачковъ, П. (1884). *Общій каталогъ монетъ, принадлежащихъ эллинскимъ колоніямъ, существовавшихъ въ древности на северномъ берегу Чернаго моря, въ предѣлахъ нынешней Южной Россіи*. (Ч. I). Одесса.
9. Быковская, А. (2020). Изучение культа Кибелы на Боспоре в контексте мировой историографии. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 3(69), 247–268.
10. Быковская, А. (2021). Образ богини на троне в коропластике раннеэллинистического Боспора. *Человек и культура*, 3, 46–68. DOI: <http://dx.doi.org/10.25136/2409-8744.2021.3.35728>.
11. Вахтина, М. (2010). Терракотовые статуэтки из раскопок Порфмия. *Боспорские исследования*, 23, 233–249.
12. Винокуров, Н. (2007). Находки культовых предметов в слое пожара первой половины I в. н. э. в боспорской крепости Артезиан. *Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы научной конференции*. (Ч. 1). Санкт-Петербург, 191–199.

13. Винокуров, Н. (2010). Новые находки времени начала боспоро-римской войны на городище Артезиан в Восточном Крыму в 2009 г. *Древности Боспора. Международный ежегодник по истории, археологии, эпиграфике, нумизматике и филологии Боспора Киммерийского*, 14, 38–65.

14. Гайдукевич, В. (1965). Мирмекийские зольники – эсхары. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института археологии*, 103, 28–37.

15. Геродот. (1972). *История в девяти книгах*, пер. и прим. Г. Стратановского. Ленинград: Наука.

16. Глушец, Л. (2006). Изображения богини на троне в коллекции терракот Керченского историко-культурного заповедника. *Научный сборник Керченского заповедника*, 1, 99–121.

17. Горончаровский, В. (1998). Мраморная статуэтка Кибелы из Мирмекия (к вопросу о культе Кибелы на Боспоре в первые века н. э.). *Боспорское царство как историко-культурный феномен. Материалы научной конференции, декабрь 1998*. Санкт-Петербург, 57–58.

18. Горончаровский, В. (1999). К вопросу о культе Кибелы на Боспоре в первые века н. э. *Stratum plus. ВАШ – археологический журнал*, 3, 224–227.

19. Журавлев, Д., Ломтадзе, Г., Шлотцауер, У. (2010). Памятники северо-восточной части Таманского полуострова. В Г. Бонгард-Левин и В. Кузнецова (ред.), *Античное наследие Кубани*, 1. Москва: Наука, 556–580.

20. Зограф, А. (1951). Античные монеты. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 16, 13–249.

21. Зубарь, В. (2002). По поводу этнической принадлежности так называемых вотивных плиток фракийского круга из Таврики. *Античный мир и археология*, 11, 195–199.

22. Зубарь, В. (2005). Об особенностях отправления культа Кибелы в Херсонесе Таврическом. *Боспорский Феномен: Проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы международной научной конференции*. Санкт-Петербург, 217–221.

23. Ильина, Т., Муратова, М. (2008). Вотивные терракоты из дворцового храма на акрополе Пантикапея. *Древности Боспора. Международный ежегодник по истории, археологии, эпиграфике, нумизматике и филологии Боспора Киммерийского*, 12/1, 287–339.

24. Кастанян, Е. (1958). Раскопки Порфмия в 1953 г. *Советская археология*, 3, 203–207.

25. Клейман, И. (1980). Терракоты из раскопок Тиры 1970–1977 гг. *Исследования по античной археологии Юго-Запада Украинской ССР. Сборник научных трудов*. Киев: Наукова Думка, 96–103.

26. Книпович, Т. (1955). Основные линии развития искусства городов Северного Причерноморья в античную эпоху. В В. Гайдукевич, М. Максимова (ред.). *Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории культуры*, 1. Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 164–187.

27. Кобылина, М. (1951). Скульптура Боспора. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 19, 171–178.

28. Кобылина, М. (1978). *Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первых веках н. э.* Москва: Наука.

29. Копылов, В., Коваленко, А. (2012). Храмовый комплекс Елизаветовского городища на Дону (предварительное сообщение). *Древности Северного Причерноморья III – II вв. до н. э. Международная научная конференция, 16–19 октября 2012 г.* Тирасполь, 96–100.

30. Копылов, В. (2015). Эллинский культовый комплекс в Елизаветовском городище на Дону. *Боспорские исследования*, 31, 121–126.

31. Кузина, Н., Молева, Н., Матукина, А. (2010). Комплекс терракотовых статуэток из Китейского святилища (раскопки 2007 – 2009 гг.). *Древности Боспора. Международный ежегодник по истории, археологии, эпиграфике, нумизматике и филологии Боспора Киммерийского*, 14, 276–312.
32. Кузина, Н., Масленников, А. (2014). Терракоты из раскопок античного поселения Полянка в Крымском Приазовье (2008 – 2013 гг.). *Древности Боспора. Международный ежегодник по истории, археологии, эпиграфике, нумизматике и филологии Боспора Киммерийского*, 18, 240–256.
33. Кузнецов, В., Толстиков, В. (общ. ред.) (2017). *Пантикапей и Фанагория две столицы Боспорского царства. Каталог выставки 27 июня – 17 сентября 2017 года*. Москва.
34. Латышев, В. (собр. и изд. с рус.). (1900). *[Scythica et Caucasica]– Извѣстія древнихъ писателей греческихъ и латинскихъ о Скиѣи и Кавказѣ*. (Т. I: Греческие писатели. Вып. 3). Санктпетербургъ.
35. Латышев, В. (1912). Двѣ ольвийскія посвяtitельныя надписи. *Извѣстія Императорской археологической комиссіи*, 45, 1–8.
36. Леви, Е. (1959). Терракоты из цистерны Ольвийской агоры. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры*, 74, 9–19.
37. Леви, Е. (1985). *Ольвия город эпохи эллинизма*. Ленинград: Наука.
38. Лейпунська, Н., Самойлова, Т. (1997). Нова скульптура з Ольвії. *Археологія*, 2, 147–150.
39. Лисицына, Н. (1959). Полевые археологические исследования ИИМК АН СССР в 1958 г. *Советская археология*, 2, 282–292.
40. Лукиан, Самосатский. (2001). *О Сирийской богине*, пер. С. Лукьянова. В *Сочинения*, 2, Санкт-Петербург: Алетейя, 158–172.
41. Максимова, М., Наливкина, М. (1955). Скульптура. *Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории культуры, 1*. Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 297–324.
42. Марти, Ю. (1934). Новые эпиграфические памятники Боспора. *Известия Государственной академии истории материальной культуры*, 104, 57–89.
43. Молев, Е., Молева, Н. (2003). Терракотовые статуэтки из китейского святилища. *Боспорские исследования*, 3, 252–263.
44. Молева, Н. (2007). О культе Кибелы на Боспоре. *Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы научной конференции*. (Ч. 1), Санкт-Петербург, 47–54.
45. Муратова, М., Ильина, Т. (2018). “Богиня на троне”: изменчивые атрибуты и меняющиеся атрибуции”. *XIX Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Традиции и инновации. Материалы международной научной конференции*. Симферополь; Керчь, 333–338.
46. Муратова, М. (2018). Так называемая статуя Неокла: к вопросу об этнической и социальной идентификации на Боспоре. *Боспорский Феномен: Общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции*. (Ч. 1). Санкт-Петербург, 339–346.
47. Нессель, В. (2004). Новые данные о культе Кибелы в Херсонесе в первых веках н. э. *Сугдейский сборник*. Киев-Судак: Академпериодика, 280–283.

48. Нечитайло, В. (2000). *Каталог античных монет Ольвии (VI в. до н. э. – III в. н. э.)*. Киев.
49. Павел, Орозий. (2004). *История против язычников*. (Книги I–VII, пер. с лат., вступ. ст., коммент. и указатель В. Тюленева). Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко.
50. Потоцкий, С. (1962). Следы влияния эллинистических культов в Северном Причерноморье. *Палестинский сборник*, 9(72), 115–120.
51. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1909–1910 годы*. (1913). Санктпетербургъ.
52. Романчук, А., Шевченко, А. (1984). Терракотовые статуэтки из портового квартала Херсонеса. *Античная древность и средние века*, 21, 23–35.
53. Русяева, А. (1971). Культ Кори-Персефони в Ольвии. *Археологія*, 4, 28–40.
54. Русяева, А. (1972). Культ Кібели в Ольвії. *Археологія*, 7, 35–45.
55. Русяева, А. (1979). *Земледельческие культы в Ольвии догетского времени*. Киев: Наукова Думка.
56. Русяева, А. (1982). *Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI – I вв. до н. э.)*. Киев: Наукова Думка.
57. Русяева, А. (1992). *Религия и культы античной Ольвии*. Киев: Наукова думка.
58. Русяева, М. (2014). Основные типы иконографии Кибелы в скульптуре античных городов Северного Причерноморья. *Боспорские исследования*, 30, 3–23.
59. Рыжов, С. (1995). Терракотовая мастерская в северном районе Херсонеса. *Древности. Харьковський історико-археологічний ежегодник*, 2, 64–72.
60. Самойлова, Т. (1988). *Тира в VI – I вв. до н. э.* Киев: Наукова Думка.
61. Скржинская, М. (2009). *Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье*. Киев: Інститут історії України.
62. Соколов, Г. (1999). *Искусство Боспорского царства*. Москва: Издательство МЭИ.
63. Сокольский, Н. (1976). *Таманский толос и резиденция Хрисалиска*. Москва: Наука.
64. Соломоник, Э. (1973). Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени. *Вестник Древней истории*, 1(123), 55–77.
65. Соломоник, Э. (отв. ред.) (1978). *Граффити античного Херсонеса. (На чернолаковых сосудах)*. Киев: Наукова Думка. (ГАХ).
66. Стржелецкий, С. (1961). Клеры Херсонеса Таврического: К истории древнего земледелия в Крыму. *Херсонесский сборник*, 6, 5–247.
67. Струве, В. (отв. ред.). (1965). *Корпус боспорских надписей*. Москва – Ленинград: Наука. (КБН).
68. Суворова, Н., Серго, С., Лазарев, Н. (2018). Применение методов дактилоскопии и трасологии при исследовании предметов коропластики Елизаветовского городища. *Причерноморье в античное и раннесредневековое время*, 2, 596–616.
69. Толстикова, В., Муратова, М. (2017). О некоторых особенностях культа Кибелы в Пантикапее в первые века н. э. в свете новейших археологических исследований. *Таврические студии*, 12, 144–149.
70. Федосеев, Н. (2010). Керамический комплекс помещения 52 дома 13 греческого эмпория на Елизаветовском городище. *Древности Боспора. Международный ежегодник по истории, археологии, эпиграфике, нумизматике и филологии Боспора Киммерийского*, 14, 562–582.

71. Фидельский, С., Синика, В. (2005). Новые находки терракотовых статуэток Кибелы в Нижнем Поднестровье (по материалам раскопок на многослойном поселении Чобручи). *Четвертая Кубанская археологическая конференция. Тезисы и доклады*. Краснодар, 281–286.
72. Фидельский, С. (2012). Поселение Чобручи на Нижнем Днестре в III – II вв. до н. э. *Древности Северного Причерноморья III – II вв. до н. э. Международная научная конференция, 16 – 19 октября 2012 г.* Тирасполь, 16–20.
73. Фидельский, С. (2016). О культе Кибелы в Нижнем Поднестровье (по материалам раскопок многослойного поселения Чобручи). *Емінак: науковий журнал*, 4, 218–224.
74. Фролова, Н. (1997). *Монетное дело Боспора (середина I в. до н. э. – середина IV в. н. э.)*. (Ч. I: Монетное дело Боспора 49/48 г. до н. э. – 210/211 г. н. э.). Москва: Эдиторал УРСС.
75. Фролова, Н. (2004). Монеты Тиры римского времени (I – II вв. н. э.). *Проблемы истории, филологии, культуры*, 14, 269–305.
76. Ханутина, З. (2011). Терракоты из погребально-поминальных комплексов Илуратского плато. *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы международной научной конференции*. Санкт-Петербург, 22–25.
77. Харко, Л. (1946). Культ Афродиты на Боспоре Киммерийском (Тезисы кандидатской диссертации, защищенной на заседании Ученого совета филологического факультета МГУ 24 декабря 1942 г.). *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры*, 13, 137–141.
78. Хирсть, Г. 1908. Ольвийские культы, перев. съ англ. П. Латышева. *Извѣстія Императорской археологической комисіи*, 27, 75–144.
79. Шауб, И. (2007). *Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII – IV вв. до н. э.)*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета; Филологический факультет.
80. Шевченко, А. (2000). “Терракоты античного Херсонеса.” *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 7, 7–44.
81. Шевченко, А. (2005). Культ Кибелы в античном Херсонесе. *Античная древность и средние века*, 36, 13–21.
82. Шевченко, А. (2016). *Терракоты античного Херсонеса и его ближней сельской округи*. Симферополь: Наследие тысячелетий.
83. Шевченко, Т. (2012). Матір богів з левеням в ольвійській теракоті елліністичного періоду. *Археологія і давня історія України*, 8, 74–82.
84. Шевченко, Т. (2014а). Реконструкція малоазійського зображення Матері богів з Ольвії. *Археологія і давня історія України*, 1(12), 40–47.
85. Шевченко, Т. (2014b). Сфінкси біля Матері Богів на теракотах з Ольвії. *Археологія*, 3, 32–44.
86. Шевченко, Т. (2015). Лев у ногах Матері богів: до походження образу. *Магістеріум. Археологічні студії*, 60, 60–66.
87. Шкорпиль, В. (1902). Керамическія надписи, найденыя при раскопкахъ на сѣверномъ склонѣ горы Митридата въ г. Керчи въ ноябрѣ и декабрѣ 1901 г. *Извѣстія Императорской археологической комисіи*, 3, 122–165.
88. Шкорпиль, В. (1914). Отчетъ о раскопкахъ въ г. Керчи и на Таманскомъ полуостровѣ въ 1911 г. *Извѣстія Императорской археологической комисіи*, 6, 1–74.

89. Яйленко, В. (2006). Посвятительные граффити Пантикапея и округи. *Древности Боспора. Международный ежегодник по истории, археологии, эпиграфике, нумизматике и филологии Боспора Киммерийского*, 9, 355–428.

90. Voegh, B. (2007). The cult of Kybele around the Black Sea in the Archaic period. *Боспорский Феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы Международной научной конференции*. (Ч. 2). Санкт-Петербург, 19–30.

91. Latyshev, B. (Ed.). (1916). *Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae* (Vol. I: Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae. Aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum). Petropoli. (IOSPE I²).

92. Škorpil, L. (1913). Kybelin kult v říši Bosporske. *Sbornik praci fi lologických dvornímu radovi professoru Josefu Kralovi k Šedesatým naroženinám*. Praha, 190–203.

93. Vermaseren, M. (1989). *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* (Vol. VI: Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia et Sarmatia). Leiden – New York – København – Köln: E.J. Brill. (CCCA VI).

94. Winter, F. (bearb. v.). (1903). *Die antiken Terrakotten Die*. (Bd. III: Typen der figürlichen Terrakotten. Tl. 2). Berlin und Stuttgart.

References

1. Alekseeva, Ye. (1986). Kultu Gorgippii. *Sovetskaya Arkheologiya*, 4, 34–52 (in Russian).
2. Alekseeva, Ye. (1997). *Antichnii gorod Gorgippiya*. Moskva: Editorial URSS (in Russian).
3. Anokhin, V. (1989). *Moneti antichnikh gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomorya*. Kiev: Naukova dumka (in Russian).
4. Anokhin, V. (2011). *Antichnie moneti Severnogo Prichernomorya: Katalog*. Kiev: Izdatelskii dom “Stilos” (in Russian).
5. Ashik, A. (1849). *Bosporskoe tsarstvo s yego paleograficheskimi i nadgrobnimi pamyatnikami, raspisnimi vazami, planami, kartami i vidami*. (Pt. III). Odessa (in Russian).
6. Bekhter, A. (2013). Predvaritelnie zamechaniya k IOSPE II². Epigraficheskie pamyatniki iz fondov Khersonskogo kraevedcheskogo muzeya. *Vestnik drevnei istorii*, 1(284), 9–20 (in Russian).
7. Blavatskii, V. (1964). *Pantikapei. Ocherki istorii Bospora*. Moskva: Nauka (in Russian).
8. Burachkov, P. (1884). *Obshchii katalog monet, prinadlezhashchikh ellinskim koloniyam, sushchestvovavshikh v drevnosti na severnom beregu Chernago morya, v predelakh nineshney Yuzhnoi Rossii*. (Pt. I). Odessa (in Russian).
9. Bikovskaya, A. (2020). Izuchenie kulta Kibeli na Bospore v kontekste mirovoi istoriografii. *Problemi istorii, filologii, kulturi*, 3(69), 247–268 (in Russian).
10. Bikovskaya, A. (2021). Obraz bogini na trone v koroplastike ranneellinisticheskogo Bospora. *Chelovek i kultura*, 3, 46–68. DOI: <http://dx.doi.org/10.25136/2409-8744.2021.3.35728> (in Russian).
11. Vakhtina, M. (2010). Terrakotovie statuetki iz raskopok Porfmiya. *Bosporskie issledovaniya*, 23, 233–249 (in Russian).
12. Vinokurov, N. (2007). Nakhodki kultovikh predmetov v sloe pozhara pervoi polovini I v. n. e. v bosporskoj kreposti Artezian. *Bosporskii fenomen: sakralnii smisl regiona, pamyatnikov, nakhodok. Materiali nauchnoi konferentsii*. (Pt. 1). Sankt-Peterburg, 191–199 (in Russian).

13. Vinokurov, N. (2010). Novie nakhodki vremeni nachala bosporo-rimskoi voini na gorodishche Artezian v Vostochnom Krime v 2009 g. *Drevnosti Bospora. Mezhdunarodnii ezhegodnik po istorii, arkheologii, epigrafike, numizmatike i filologii Bospora Kimmeriiskogo*, 14, 38–65 (in Russian).
14. Gaydukevich, V. (1965). Mirmekiiskie zolniki – eskhari. *Kratkie soobshcheniya o dokladakh i polevikh issledovaniyakh instituta arkheologi*, 103, 28–37 (in Russian).
15. Gerodot. (1972). *Istoriya v devyati knigakh*, transl. and not. by G. Stratanovsky. Leningrad: Nauka.
16. Glushets, L. (2006). Izobrazheniya bogini na trone v kolleksii terrakot Kerchenskogo istoriko-kulturnogo zapovednika. *Nauchnyi sbornik Kerchenskogo zapovednika*, 1, 99–121 (in Russian).
17. Goroncharovskii, V. (1998). Mramornaya statuetka Kibeli iz Mirmekiya (k voprosu o kulte Kibeli na Bospore v pervie veka n. e.). *Bosporskoe tsarstvo kak istoriko kulturnii fenomen. Materiali nauchnoi konferentsii, dekabr 1998*. Sankt-Peterburg, 57–58 (in Russian).
18. Goroncharovskiy, V. (1999). K voprosu o kulte Kibeli na Bospore v pervie veka n. e. *Stratum plus. VASh – arkheologicheskii zhurnal*, 3, 224–227 (in Russian).
19. Zhuravlev, D., Lomtadze, G. & Shlotsauer, U. (2010). Pamyatniki severo-vostochnoy chasti Tamanskogo poluostrova. In G. Bongard-Levin & V. Kuznetsova (Eds.). *Antichnoe nasledie Kubani*, 1. Moskva: Nauka, 556–580 (in Russian).
20. Zograf, A. (1951). Antichnye monety. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 16, 13–249 (in Russian).
21. Zubar, V. (2002). Po povodu etnicheskoi prinadlezhnosti tak nazyvaemikh votivnikh plitok frakiiskogo kruga iz Tavriki. *Antichnii mir i arkheologiya*, 11, 195–199 (in Russian).
22. Zubar, V. (2005). Ob osobennostyakh otpravleniya kulta Kibeli v Khersonese Tavricheskom. *Bosporskii Fenomen: Problema sootnosheniya pismennikh i arkheologicheskikh istochnikov. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Sankt-Peterburg, 217–221 (in Russian).
23. Ilina, T. & Muratova, M. (2008). Votivnie terrakoti iz dvortsovogo khrama na akropole Pantikapeya. *Drevnosti Bospora. Mezhdunarodnii yezhegodnik po istorii, arkheologii, epigrafike, numizmatike i filologii Bospora Kimmeriiskogo*, 12/1, 287–339 (in Russian).
24. Kastanyan, Ye. (1958). Raskopki Porfmiya v 1953 g. *Sovetskaya arkheologiya*, 3, 203–207 (in Russian).
25. Kleiman, I. (1980). Terrakoti iz raskopok Tiri 1970 – 1977 gg. *Issledovaniya po antichnoi arkheologii Yugo-Zapada Ukrainskoi SSR. Sbornik nauchnykh trudov*. Kiev: Naukova Dumka, 96–103 (in Russian).
26. Knipovich, T. (1955). Osnovnie linii razvitiya iskusstva gorodov Severnogo Prichernomor'ya v antichnyu epokhu. In V. Gaidukevich & M. Maksimova (Eds.), *Antichnie goroda Severnogo Prichernomor'ya. Ocherki istorii kul'turi*, 1, Moskva – Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 164–187 (in Russian).
27. Kobilina, M. (1951). Skulptura Bospora. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 19, 171–178 (in Russian).
28. Kobylyina, M. (1978). *Izobrazheniya vostochnikh bozhestv v Severnom Prichernomore v pervikh vekakh n. e.* Moskva: Nauka (in Russian).
29. Kopilov, V. & Kovalenko, A. (2012). Khramovii kompleks Yelizavetovskogo gorodishcha na Donu (predvaritel'noe soobshchenie). *Drevnosti Severnogo Prichernomor'ya III – II vv. do n. e. Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya, 16–19 oktyabrya 2012 g.* Tiraspol, 96–100 (in Russian).

30. Kopilov, V. (2015). Ellinskii kultovii kompleks v Yelizavetovskom gorodishche na Donu. *Bosporskie issledovaniya*, 31, 121–126 (in Russian).
31. Kuzina, N., Moleva, N. & Matukina, A. 2010. Kompleks terrakotovikh statuetok iz Kiteiskogo svyatilishcha (raskopki 2007 – 2009 gg.). *Drevnosti Bospora. Mezhdunarodnii yezhegodnik po istorii, arkhologii, epigrafike, numizmatike i filologii Bospora Kimmeriiskogo*, 14, 276–312 (in Russian).
32. Kuzina, N., & Maslennikov, A. (2014). Terrakoti iz raskopok antichnogo poseleniya Polyanka v Krymskom Priazove (2008 – 2013 gg.). *Drevnosti Bospora. Mezhdunarodnyy ezhegodnik po istorii, arkhologii, epigrafike, numizmatike i filologii Bospora Kimmeriiskogo*, 18, 240–256 (in Russian).
33. Kuznetsov, V. & Tolstikov, V. (Eds.). (2017). *Pantikapei i Fanagoriya dve stolitsi Bosporskogo tsarstva. Katalog vystavki 27 iyunya – 17 sentyabrya 2017 goda*. Moskva (in Russian).
34. Latyshev, V. (coll. and publ. with Russ. transl.). (1900). *[Scythica et Caucasia] – Izvestiya drevnikh pisateley grecheskikh i latinskikh o Skifi i Kavkaze*. (T. I: Grecheskie pisateli. Is. 3). Sanktpeterburg (in Russian).
35. Latyshev, V. (1912). Dve olviiskie posvyatitelnie nadpisi. *Izvestiya Imperatorskoi arkhologicheskoi kommissii*, 45, 1–8 (in Russian).
36. Levi, Ye. (1959). Terrakoti iz tsisterni Olviiskoi agori. *Kratkie soobshcheniya o dokladakh i polevykh issledovaniyakh instituta istorii materialnoi kulturi*, 74, 9–19 (in Russian).
37. Levi, Ye. (1985). *Olviya gorod epokhi ellinizma*. Leningrad: Nauka (in Russian).
38. Leipunska, N. & Samoilo, T. 1997. Nova skulptura z Olvii. *Arkheologiya*, 2, 147–150 (in Ukrainian).
39. Lisitsina, N. (1959). Polevie arkhologicheskie issledovaniya IIMK AN SSSR v 1958 g. *Sovetskaya arkhologiya*, 2, 282–292 (in Russian).
40. Lukian, Samosatskii. (2001). O Siriiskoi bogine, transl. S. Lukyanov. In *Sochineniya*, 2, Sankt-Peterburg: Aleteiya, 158–72.
41. Maksimova, M. & Nalivkina, M. (1955). Skulptura. *Antichnie goroda Severnogo Prichernomor'ya. Ocherki istorii kulturi, I*. Moskva – Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 297–324 (in Russian).
42. Marti, Yu. (1934). Novie epigraficheskie pamyatniki Bospora. *Izvestiya Gosudarstvennoi akademii istorii materialnoi kulturi*, 104, 57–89 (in Russian).
43. Molev, Ye. & Moleva, N. (2003). Terrakotovie statuetki iz kiteyskogo svyatilishcha. *Bosporskie issledovaniya*, 3, 252–263 (in Russian).
44. Moleva, N. (2007). O kulte Kibely na Bospore. *Bosporskii fenomen: sakralnii smisl regiona, pamyatnikov, nakhodok. Materiali nauchnoi konferentsii*. (Pt. 1). Sankt-Peterburg, 47–54 (in Russian).
45. Muratova, M. & Ilina, T. (2018). “Boginya na trone”: izmenchivie atributi i menyayushchiesya atributsii”. *XIX Bosporskie chteniya. Bospor Kimmeriiskii i varvarkii mir v period antichnosti i srednevekov'ya. Traditsii i innovatsii. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Simferopol; Kerch, 333–338 (in Russian).
46. Muratova, M. (2018). Tak nazivaemaya statuya Neokla: k voprosu ob etnicheskoi i sotsialnoi identifikatsii na Bospore. *Bosporskii Fenomen: Obshchee i osobennoe v istoriko-kulturnom prostranstve antichnogo mira. Materiali mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. (Pt. 1). Sankt-Peterburg, 339–346 (in Russian).

47. Nessel, V. (2004). Novie dannie o kulte Kibeli v Khersonese v pervikh vekakh n. e. *Sugdeyskii sbornik*. Kiev-Sudak: Akadempriodika, 280–283 (in Russian).
48. Nechitailo, V. (2000). *Katalog antichnikh monet Olvii (VI v. do n. e. – III v. n. e.)*. Kiev (in Russian).
49. Pavel, Orozii. (2004). *Istoriya protiv yazichnikov*. (Books I–VII, trans. from Latin, intro. Art., comment. and index by V. Tyulenev). Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Olega Abishko (in Russian).
50. Pototskiy, S. (1962). Sledi vliyaniya ellinisticheskikh kultov v Severnom Prichernomorie. *Palestinskiy sbornik*, 9(72), 115–120 (in Russian).
51. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi kommissii za 1909 – 1910 godi*. (1913). Sanktpeterburg (in Russian).
52. Romanchuk, A. & Shevchenko, A. (1984). Terrakotovie statuetki iz portovogo kvartala Khersonesa. *Antichnaya drevnost i srednie veka*, 21, 23–35 (in Russian).
53. Rusiaieva, A. (1971). Kult Kory-Persefony v Olvii. *Arkheolohiia*, 4, 28–40 (in Ukrainian).
54. Rusiaieva, A. (1972). Kult Kibely v Olvii. *Arkheolohiia*, 7, 35–45 (in Ukrainian).
55. Rusaeva, A. (1979). *Zemledelcheskie kulti v Olvii dogetsogo vremeni*. Kiev: Naukova Dumka (in Russian).
56. Rusaeva, A. (1982). *Antichnye terrakoty Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya (VI – I vv. do n. e.)*. Kiev: Naukova Dumka (in Russian).
57. Rusaeva, A. (1992). *Religiya i kulty antichnoi Olvii*. Kiev: Naukova dumka (in Russian).
58. Rusaeva, M. (2014). Osnovnie tipi ikonografii Kibeli v skulpture antichnykh gorodov Severnogo Prichernomor'ya. *Bosporskie issledovaniya*, 30, 3–23 (in Russian).
59. Rizhov, S. (1995). Terrakotovaya masterskaya v severnom raione Khersonesa. *Drevnosti. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii yezhegodnik*, 2, 64–72 (in Russian).
60. Samoilova, T. (1988). *Tira v VI – I vv. do n. e.* Kiev: Naukova Dumka (in Russian).
61. Skrzhinskaya, M. (2009). *Drevnegrecheskie prazdniki v Ellade i Severnom Prichernomorie*. Kiev: Instytut istorii Ukrainy (in Russian).
62. Sokolov, G. (1999). *Iskusstvo Bosporskogo tsarstva*. Moskva: Izdatelstvo MEI (in Russian).
63. Sokolskii, N. (1976). *Tamanskii tolos i rezidentsiya Khrisaliska*. Moskva: Nauka (in Russian).
64. Solomonik, E. (1973). Iz istorii religioznoi zhizni v severopontiyskikh gorodakh pozdneantichnogo vremeni. *Vestnik Drevney istorii*, 1(123), 55–77 (in Russian).
65. Solomonik, E. (Ed.) (1978). *Graffiti antichnogo Khersonesa. (Na chernolakovikh sosudakh)*. Kiev: Naukova Dumka (in Russian).
66. Strzheletskii, S. (1961). Kleri Khersonesa Tavricheskogo: K istorii drevnego zemledeliya v Krimu. *Khersonesskii sbornik*, 6, 5–247 (in Russian).
67. Struve, V. (Ed.). (1965). *Korpus bosporskikh nadpisey*. Moskva – Leningrad: Nauka (in Russian).
68. Suvorova, N., Sergo, S. & Lazarev, N. (2018). Primenenie metodov daktiloskopii i trasologii pri issledovanii predmetov koroplastiki Yelizavetovskogo gorodishcha. *Prichernomorie v antichnoe i rannesrednevekovoe vremya*, 2, 596–616 (in Russian).
69. Tolstikov, V. & Muratova, M. (2017). O nekotorykh osobennostyakh kulta Kibeli v Pantikapee v pervie veka n. e. v svete noveyshikh arkheologicheskikh issledovaniy. *Tavricheskie studii*, 12, 144–149 (in Russian).

70. Fedoseev, N. (2010). Keramicheskii kompleks pomeshcheniya 52 doma 13 grecheskogo emporiya na Yelizavetovskom gorodishche. *Drevnosti Bospora. Mezhdunarodnii yezhegodnik po istorii, arkheologii, epigrafike, numizmatike i filologii Bospora Kimmeriiskogo*, 14, 562–582 (in Russian).
71. Fidelskii, S. & Sinika, V. (2005). Novie nakhodki terrakotovikh statuetok Kibeli v Nizhnem Podnestrove (po materialam raskopok na mnogoslinoim poselenii Chobruchi). *Chetvertaya Kubanskaya arkheologicheskaya konferentsiya. Tezisi i dokladi*. Krasnodar, 281–286 (in Russian).
72. Fidelskii, S. (2012). Poselenie Chobruchi na Nizhnem Dnestre v III–II vv. do n. e. *Drevnosti Severnogo Prichernomorya III – II vv. do n. e. Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya, 16 – 19 oktyabrya 2012 g.* Tiraspol, 16–20 (in Russian).
73. Fidelskii, S. (2016). O kulte Kibely v Nizhnem Podnestrove (po materialam raskopok mnogoslinoimogo poseleniya Chobruchi). *Eminak: naukovyi zhurnal*, 4, 218–224 (in Russian).
74. Frolova, N. (1997). *Monetnoe delo Bospora (seredina I v. do n. e. – seredina IV v. n. e.)*. (Pt. I: Monetnoe delo Bospora 49/48 g. do n. e. – 210/211 g. n. e.). Moskva: Editorial URSS (in Russian).
75. Frolova, N. (2004). Moneti Tiry rimskogo vremeni (I–II vv. n. e.). *Problemi istorii, filologii, kulturi*, 14, 269–305 (in Russian).
76. Khanutina, Z. (2011). Terrakoti iz pogrebalno-pominalnykh kompleksov Iluratskogo plato. *Bosporskii fenomen: Naselenie, yaziki, kontakti. Materiali mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Sankt-Peterburg, 22–25 (in Russian).
77. Kharko, L. (1946). Kult Afroditi na Bospore Kimmeriiskom (Tezisi kandidatskoi dissertatsii, zashchishchennoi na zasedanii Uchenogo soveta filologicheskogo fakulteta MGU 24 dekabrya 1942 g.). *Kratkie soobshcheniya o dokladakh i polevykh issledovaniyakh instituta istorii materialnoi kulturi*, 13, 137–141 (in Russian).
78. Khirst, G. (1908). Olviiskie kulti, transl. from Engl. P. Latyshev. *Izvestiya Imperatorskoy arkheologicheskoy kommissii*, 27, 75–144 (in Russian).
79. Shaub, I. (2007). *Mif, kult, ritual v Severnom Prichernomorie (VII – IV vv. do n. e.)*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta; Filologicheskii fakultet (in Russian).
80. Shevchenko, A. (2000). “Terrakoti antichnogo Khersonesa”. *Materiali po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 7, 7–44 (in Russian).
81. Shevchenko, A. (2005). Kult Kibely v antichnom Khersonese. *Antichnaya drevnost i srednie veka*, 36, 13–21 (in Russian).
82. Shevchenko, A. (2016). *Terrakoti antichnogo Khersonesa i yego blizhnei selskoi okrugy*. Simferopol: Nasledie tysyacheletii (in Russian).
83. Shevchenko, T. (2012). Matir bohiv z leveniam v olviiskii terakoti ellinistychnoho periodu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 8, 74–82 (in Ukrainian).
84. Shevchenko, T. (2014a). Rekonstruktsiia maloaziiskoho zobrazhennia Materi bohiv z Olvii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1(12), 40–47 (in Ukrainian).
85. Shevchenko, T. (2014b). Sfinksy bilia Materi Bohiv na terakotakh z Olvii. *Arkheolohiia*, 3, 32–44 (in Ukrainian).
86. Shevchenko, T. (2015). Lev u nohakh Materi bohiv: do pokhodzhennia obrazu. *Mahisterium. Arkheolohichni studii*, 60, 60–66 (in Ukrainian).

87. Shkorpil, V. (1902). Keramicheskiya nadpisi, naydeniya pri raskopkakh na severnom sklone gory Mitridata v g. Kerchi v noyabre i dekabre 1901 g. *Izvestiya Imperatorskoi arkheologicheskoi kommissii*, 3, 122–165 (in Russian).

88. Shkorpil, V. (1914). Otchet o raskopkakh v g. Kerchi i na Tamanskom poluostrove v 1911 g. *Izvestiya Imperatorskoi arkheologicheskoi kommissii*, 6, 1–74 (in Russian).

89. Yailenko, V. (2006). Posvyatitelnie graffiti Pantikapeya i okrugii. *Drevnosti Bospora. Mezhdunarodnii ezhegodnik po istorii, arkheologii, epigrafike, numizmatike i filologii Bospora Kimmeriyskogo*, 9, 355–428 (in Russian).

90. Boegh, B. (2007). The cult of Kybele around the Black Sea in the Archaic period. *Bosporskii Fenomen: sakralnii smysl regiona, pamyatnikov, nakhodok. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. (Pt. 2). Sankt-Peterburg, 19–30 (in English).

91. Latyshev, B. (Ed.). (1916). *Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*. (Vol I: Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae. Aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum). Petropoli (in Latin).

92. Škorpil, L. (1913). Kybelin kult v říši Bosporske [The Cult of Cybele in the Bosporan Kingdom]. *Sbornik praci filologických dvornímu radovi profesoru Josefu Kralovi k Šedesátým narozeninám*. Praha, 190–203 (in Czech).

93. Vermaseren, M. (1989). *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* (Vol. VI: Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia et Sarmatia). Leiden – New York – København – Köln: E.J. Brill (in English).

94. Winter, F. (bearb. v.). (1903). *Die antiken Terrakotten* Die (Bd. III: Typen der figürlichen Terrakotten. Tl. 2). Berlin und Stuttgart (in German).